

УДК 342.25

Грובה В.П.,

заступник начальника Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, доцент

РОЗГЛЯД ОСНОВНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ШВЕЙЦАРІЇ

У статті здійснено розгляд особливостей організації та функціонування органів місцевого самоврядування у Швейцарії, проаналізовано основні положення Конституції Швейцарії, які стосуються питань місцевої влади та здійснено співвідношення функціонування та повноважень муніципальної влади Швейцарії та України.

Ключові слова: Швейцарія, міське самоврядування, кантон, повноваження, муніципальна влада.

Грובה В.П.,

заместитель начальника Сумского филиала
Харьковского национального университета внутренних дел,
доктор юридических наук, доцент

РАССМОТРЕНИЕ ОСНОВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ОРГАНИЗАЦИИ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ ШВЕЙЦАРИИ

В статье осуществлено рассмотрение особенностей организации и функционирования органов местного самоуправления в Швейцарии, проанализированы основные положения Конституции Швейцарии, которые касаются вопросов местной власти, а также осуществлено соотношение функционирования и полномочий муниципальной власти Швейцарии и Украины.

Ключевые слова: Швейцария, местное самоуправление, кантон, полномочия, муниципальные власти.

Grobova V.P.,

Doctor of Legal Sciences, Docent,
Deputy Chief of the Kharkiv National
University of Internal Affairs, Sumy Campus

CONSIDERATION OF THE KEY FEATURES OF THE ORGANIZATION AND FUNCTIONING LOCAL GOVERNMENT SWITZERLAND

The article features the consideration of the organization and functioning of local governments in Switzerland, analyzed the main provisions of the Swiss Constitution relating to issues of local authorities and

carried out ratio operation and powers of municipal authorities of Switzerland and Ukraine. Background research is that due to the reform of local government, the gradual decentralization of power, expansion of powers of local authorities delves need to revise the current legislation governing principles of local self-government in Ukraine. Today it is necessary to enhance the role and importance of local authorities, expansion of their powers, reducing their dependence on central administrative apparatus. An important focus for achieving the expected result is the study and evaluation of local governments in those countries where the level of development has acquired a high level and has positive results. One of the countries with the highest development of the institute of local self-government and a real example of decentralization of power on the ground is Switzerland. This country has features unique to her in the organization of local government, which distinguish it from other countries in the world, namely: 1) the basic provisions governing the legal framework of local government is not enshrined in the Swiss Constitution, and provided at the cantonal constitution; 2) state developed "bottom-up", and so it is typical of local governance principle of subsidiarity .; 3) local self-government in Switzerland is characterized by a broad autonomy of administrative units, which are evidence of high federalism in the country; 4) the relationship of local governments and the central government are based on close collaboration and partnership; 5) local government includes solving problems of particular areas through referendums and public initiatives; 6) legislation in Switzerland is not defined and uniform system of local government structures. This structure of local government is established for each individual Canton them independently; 7) Local governments in Switzerland act as separate entities in international relations. Thus, we emphasize that the consideration of the above characteristics of the organization and functioning of local government in Switzerland to reform local government in Ukraine is an important step towards the establishment of effective and efficient local authorities.

Keywords: Switzerland, local government, cantons, authorities, municipal authorities.

Актуальність проблематики. Досвід зарубіжних країн з питань розвитку та організації місцевого самоврядування протягом останнього часу досліджується особливо ретельно й ґрунтовно. На сьогодні однією із найбільш актуальних та обговорюваних проблем є проблема децентралізації влади на місцях, надання місцевим громадам права вирішувати питання місцевого значення самостійно, без втручання представників центральної влади. Дійсно, розвиток суспільних відносин в органах муніципальної влади зумовлює перегляд усталених та традиційних поглядів на взаємовідносини органів місцевої та центральної влади. На сьогодні необхідним є підвищення ролі та значення влади на місцях, розширення кола їх повноваження, зменшення їх залежності від центрального апарату управління. Правильна політика держави у цьому руслі - необхідний елемент до становлення ефективною та дієвою влади на місцях, яка дбатиме про добробут свого населення та підконтрольної їй території. Важливим напрямком для досягнення очікуваного результату є вивчення та оцінка діяльності органів місцевого самоврядування у тих країнах, де рівень його розвитку набув високого рівня та має позитивні результати. Однією із країн із найбільш високим розвитком інституту місцевого самоврядування та реальним прикладом децентралізації влади на місцях є Швейцарія.

Ступінь наукової розробки проблеми. Взагалі, особливості організації місцевого самоврядування в системі публічної влади є досить поширеним дослідженням у юридичній літературі. Так, питання місцевого самоврядування у різних його аспектах досліджували такі вчені як: В.Б. Авер'янов, М.О. Баймуратов, О.В. Батанов, П.В. Ворона, С. В. Вобленко, Х. М. Кохалик, В.П. Колісник, О. Д. Лазор, О. Я. Лазор, І. Г. Лазар, П. М. Любченко, С.Г. Серьогіна, В.Є. Чиркін, І. П. Шелепницька та ін. Проте, на сьогодні не достатньо дослідженим є визначення основних особливостей діяльності муніципальної влади в розвинутих державах світу, що може стати важливим підґрунтям для реформування місцевого самоврядування в Україні.

Метою статті є виявлення та дослідження основних особливостей структури, функціонування та нормативно-правового забезпечення органів муніципальної влади у Швейцарії та співвіднесення їх із місцевим самоврядуванням в Україні.

Виклад матеріалу. Переходячи до безпосереднього розгляду мети нашого дослідження зазначимо, що Швейцарія – одна із небагатьох країн, яка характеризується досить високим рівнем демократії та автономності у вирішенні місцевих питань, значною участю громадян у суспільному житті окремої адміністративно-територіальної одиниці. На основі розгляду та дослідження історико-правового становлення основ місцевого самоврядування в Швейцарії пропонуємо виділити наступні особливості діяльності та функціонування органів місцевого самоврядування, які притаманні цій державі.

Так, першою важливою рисою муніципальної влади у Швейцарії є те, що основні положення, які регулюють правову основу діяльності органів місцевого самоврядування не закріплені в Конституції Швейцарії, як це наприклад, зроблено в Україні, де місцевому самоврядуванню присвячено окремий розділ. У Конституції Швейцарії, а саме у статті 47 передбачено, що конфедерація має поважати автономію кантонів. Автономність муніципалітетів гарантується в межах встановлених законодавством кантонів [1]. Законом держави тільки гарантується місцеве самоврядування, а положення його правової діяльності, компетенції, структури регулюється на місцевому рівні. На місцях приймаються власні конституції, які й визначають основні напрямки діяльності органів місцевого самоврядування та закріплюють їх компетенцію. Про це прямо зазначається у Конституції Швейцарії, де в статті 3 чітко передбачено, що кантони є суверенними в межах, в яких їх суверенітет не обмежується Федеральною Конституцією, вони виконують всі права, які не передані Конфедерації [1]. Таким чином, основні положення, що торкаються питань організації та функціонування місцевої влади визначається Конституціями кантонів, їх повноваження та компетенція також встановлюється на рівні окремого кантону. Здійснюючи характеристику повноважень муніципальної влади О.М. Бориславська та І.Б. Заверуха, зазначають, що до повноважень кантонів входить багато аспектів, які можна визначити в мультикультурному суспільстві, зокрема, таких як культура, мова, відносини між державою та релігією, охорона суспільного порядку та освіта. У кантонах, де представлені різні групи населення, важливі повноваження у вказаних сферах, як правило, передаються комунам. Посилення самоврядування комун сприяє досконалішому захисту прав етнічних і релігійних груп Швейцарії і фактично забезпечує їх внутрішнє політичне самовизначення у межах кантонів [2, с.128]. З огляду на наведене вище повноваження кантонів торкаються всіх без виключення сфер людської діяльності, до яких також відносять і самостійне формування своїх бюджетів, визначення пріоритетних напрямків діяльності, рівень прибуткового податку та інших місцевих зборів тощо.

Наступною характерною тільки для Швейцарії особливістю місцевого самоврядування є те, що ця держава розвивалася «знизу догори», а тому для неї характерний принцип субсидіарності місцевого управління. На думку польського вченого Х. Іздебського, який характеризує правові положення ч. 2 і 3 статті 4 Європейської Хартії місцевого самоврядування зазначає, що відповідно до

вищенаведеної норми, територіальні громади мають повне право, в межах закону, вільно вирішувати будь-яке питання, що не вилучене із сфери їхньої компетенції і вирішення якого не доручене одному іншому органу влади. В цілому відповідальність за публічні справи, в першу чергу, повинні нести органи влади, які мають найтісніший зв'язок з громадянами. Наділяючи тією чи іншою функцією інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії [3, с. 94-95]. Цей принцип у діяльності органів місцевого самоврядування тлумачиться таким чином: нижні ланки місцевого управління здійснюють розбудову системи місцевого самоврядування, визначають свої повноваження та функції, а ті повноваження, які не закріплені нижніми ланками місцевого управління передаються до верхніх, які ними ж закріплюються.

На початку нашого дослідження ми зазначали, що місцеве самоврядування у Швейцарії характеризується досить широкою самостійністю її адміністративно-територіальних одиниць. Така самостійність кантонів є не тільки свідченням високого рівня демократії, а й показником розвитку федералізму у державі що, на нашу думку, є наступною особливістю місцевого самоврядування у цій державі. Федералізм – це система нецентралізованого урядування. У Швейцарії досить широкого розвитку набула децентралізація влади на місцях. Так у Конституції Швейцарії визначено, що Конфедерація зобов'язується виконувати тільки завдання, які кантони не в змозі виконувати або які вимагають єдиного регулювання з боку Конфедерації (стаття 43-1) [1]. Таким чином, чинним законодавством Швейцарії чітко передбачено, дві підстави, які зумовлюють регулювання суспільних відносин центральною владою: 1) неможливість кантонів самостійно вирішувати проблеми, які виникли; 2) ситуації, коли регулювання відповідних суспільних відносин вимагають єдиного регулювання та розумінні всіма суб'єктами її федерації. В даному випадку центральна влада виступає в ролі, так званого, арбітра, який здійснює захист інтересів не окремого суб'єкта федерації, а держави в цілому. Таким чином, органи місцевої влади вправі вирішувати майже всі проблемні питання, що виникають в окремому кантоні без залучення представників центральної влади. З огляду на наведене вище, наголошується на тому, що органи центральної влади виступають як додатковий механізм управління виключно в тому випадку, коли місцева влада не спроможна на вирішення того чи іншого спірного питання. Ми вважаємо, що така позиція законодавства є досить важливою, оскільки з однієї сторони держава, все ж таки, надає своїм суб'єктам досить широкий рівень автономії та можливості на власний розсуд використовувати надані їм повноваження, а з іншого боку держава здійснює певний контроль за територіальними одиницями шляхом можливості втручання у їх діяльність при виникненні спірних правовідносин чи неможливості самостійно вирішення певні завдання. В Україні ж навпаки центральна влада контролює та обмежує будь-які дії органів місцевого самоврядування, позбавляючи їх можливості вирішувати ті проблемні питання, які можуть бути ефективніше вирішені саме на місцевому рівні із застосуванням сил та засобів на місцях. Така позиція українського законодавства, на нашу думку, є недоречною, оскільки кожна громада має право на самовизначення, що також виражається і в можливості здійснювати владу на місцях, вирішувати місцеві питання без залучення представників центральної влади.

Суттєвою особливістю функціонування місцевого самоврядування у Швейцарії є те, що ці органи досить тісно співпрацюють із центральною владою в різних сферах суспільного життя, їх відносини - тривалий клопіткий процес співпраці, міцні партнерські відносини. Така співпраця визначена і на законодавчому рівні, а саме в Конституції Швейцарії міститься окрема глава, яка і визначає основні правові положення такої співпраці. Зокрема, у статті 44 перебачено, що конфедерація та кантони ведуть співробітництво та підтримують один одного у виконанні своїх завдань. Вони зобов'язані надавати друг другу взаємну допомогу та підтримку. Вони повинні надавати адміністративну та судову допомогу. Спори між кантонами та кантонами і Конфедерацією повинні, в можливих межах, розв'язуватися шляхом переговорів та міркувань [1]. Ми схилиємося до запровадження у національне право досвіду Швейцарії з приводу спільного вирішення питань, але не за допомогою вказівок та доручень, а шляхом відповідної співпраці, яка б базувалась на об'єднаних заходах, діях, спільному обговоренні проблеми та виявленні можливих шляхів її вирішення. Тобто, ми наголошуємо на реальній взаємодії між органами місцевого самоврядування та державою, а не на виявленні та покарання осіб, відповідальних за неналежне виконання доручення центральних органів влади.

Іншою важливою особливістю розвитку місцевого самоврядування є поширена практика вирішення проблемних питань місцевого самоврядування через референдуми та громадські ініціативи. Майже всі важливі питання, які торкаються розвитку відповідної комуни ставляться на всенародне обговорення та голосування. Такі референдуми та голосування можуть проводитися декілька разів на рік, в залежності від складності питання, що потребує вирішення. Саме в цьому, на нашу думку, виражається розвиток демократії у адміністративно-територіальній одиниці та спільне вирішення питань місцевого значення. В українському законодавстві, правові основи проведення місцевого референдуму були висвітлені у Законі України «Про всеукраїнський та місцевий референдум» від 06.11.2012 № 5475-VI [4], який втратив чинність на підставі нового Закону України «Про всеукраїнський референдум» від 06.11.2012 № 5475-VI [5]. Відповідно до цього закону механізм проведення та реалізації конституційного права на місцевий референдум майже вичерпався. Правовою основою проведення місцевого референдуму у Україні на даний час є Конституція України та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні», що спричиняє досить багато проблемних питань при підготовці до його проведення, оскільки чинним законодавством не визначено процедуру його проведення, а отже і відсутній реальний механізм участі громадян у суспільному житті окремого регіону. Відсутність нормативно-правового закріплення проведення місцевого референдуму Україні зумовлює неможливість впливати на прийняття конкретних управлінських рішень, що торкаються розвитку регіону. У Швейцарії ж, навпаки, спостерігається тенденція до спільного вирішення питань місцевого значення, рішення місцевої влади в більшості випадків базуються на думці осіб, які проживають у кантоні. Така позиція свідчить про тісний взаємозв'язок влади та громадян, їх реальній взаємодії, спільності дій та поглядів. А тому ми наполягаємо на перегляді чинного законодавства, що регулює правову діяльність проведення місцевого референдуму, шляхом його закріплення у відповідному Законі України, який би визначав основні засади

організації, підготовки, нормативного та фінансового забезпечення проведення місцевого референдуму в Україні.

Наступною важливою особливістю організації органів місцевого самоврядування є те, що у законодавстві Швейцарії не визначено єдиної системи та структури місцевого управління. Тобто, ні в Конституції Швейцарії, ні в іншому національному законі чи нормативно-правовому акті не визначено примірну структуру органів управління місцевого самоврядування. Така структура встановлюється для кожного окремого кантона ним самостійно, виходячи із різноманітних об'єктивних та суб'єктивних причин та закріплюється у власних конституціях. Як зазначає з цього приводу О.М. Чернеженко, у межах своїх конституцій кантони вирішують, як формувати органи влади, організувати систему «стримувань та противаг» між гілками влади, визначають функції, сфери повноважень кантональних органів, та засоби контролю їх діяльності. Крім цього, кантони вирішують, як організувати місцеве самоврядування. Кантональний законодавчий орган розподіляє юрисдикцію, повноваження та компетенцію між кантональним урядом та муніципальними радами [6, с. 13]. Законодавством України, а саме законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено, що система місцевого самоврядування включає: (1) територіальну громаду; (2) сільську, селищну, міську раду; (3) сільського, селищного, міського голову; (4) виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; (5) старосту; (6) районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ, міст; (7) органи самоорганізації населення [7]. Законодавство Швейцарії не прив'язується до певної типової структури організації місцевої влади та має право створювати такі органи, які є необхідними для нормальної та ефективної роботи місцевої влади, ними самостійно визначаються ті органи, робота яких у відповідному кантоні є необхідною. На нашу думку, це є позитивним моментом, оскільки створення таких органів напряму залежить від особливостей того чи іншого кантону, які різняться своєю численністю, належністю до певної релігійної громади тощо. Важливим є і самостійний розподіл повноважень та компетенції між структурними органами місцевого самоврядування. Проте, на жаль, у національному праві така б позиція швейцарського законодавця не була б ефективною, оскільки це б спричинило значну кількість корупційних діянь, зловживань владою та уникнення відповідальності винних осіб місцевого самоврядування. Це спричинено різними суб'єктивними та об'єктивними обставинами, серед яких низький рівень життя населення, прагнення до наживи, відсутність чіткого та ефективного механізму виявлення та розкриття злочинів про корупцію тощо.

Цікавою особливістю місцевого самоврядування у Швейцарії є те, що органи місцевого самоврядування у цій державі виступають як окремі суб'єкти у міжнародних відносинах. Так, статтею 55 Конституції Швейцарії закріплено участь кантонів у прийнятті рішень у міжнародній політиці. Передбачено, що: (1) Кантони беруть участь у підготовці рішень міжнародної політики, що стосуються їх повноважень або їх головних інтересів; (2) Конфедерація надає кантонам своєчасну та повну інформацію та консультує їх. (Позиції кантонів мають окрему вагу, коли це стосується їхніх повноважень. В цьому випадку кантони приймають участь в відповідних міжнародних переговорах). На рівні конституції закріплюється й стосунки між кантонами та

іноземними країнами. Так, кантони можуть укласти угоди з іноземними країнами в межах своїх повноважень. Ці угоди не повинні суперечити законам або інтересам Конфедерації, або законам інших кантонів. Перед укладанням угоди кантони мають поінформувати про це Конфедерацію. Кантони можуть безпосередньо мати справи з нижчестоящими іноземними органами влади; в інших випадках, стосунки між кантонами та іноземними країнами ведуться Конфедерацією від їх імені [1]. На відміну від швейцарського законодавця в Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено широкі повноваження посадових осіб органів місцевого самоврядування, які об'єднані в окремий розділ та торкаються повноважень у сфері соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку; в галузі бюджету, фінансів і цін; управління комунальною власністю; житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку; будівництва; освіти, охорони здоров'я, культури, фізкультури і спорту; регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища; соціального захисту населення тощо. Проте, у законі відсутні норми, які б регулювали міжнародно-правову діяльність органів місцевого самоврядування. Лише окремі власні повноваження торкаються зовнішньоекономічних відносин, а саме: (1) укладення і забезпечення виконання у встановленому законодавством порядку договорів з іноземними партнерами на придбання та реалізацію продукції, виконання робіт і надання послуг; (2) сприяння зовнішньоекономічним зв'язкам підприємств, установ та організацій, розташованих на відповідній території, незалежно від форм власності; (3) сприяння у створенні на основі законодавства спільних з іноземними партнерами підприємств виробничої і соціальної інфраструктури та інших об'єктів; залучення іноземних інвестицій для створення робочих місць та делеговані повноваження: (1) організація та контроль прикордонної і прибережної торгівлі; (2) створення умов для належного функціонування органів доходів і зборів, сприяння їх діяльності; (3) забезпечення на відповідній території в межах наданих повноважень реалізації міжнародних зобов'язань України [7]. Таким чином, на основі правового аналізу міжнародної діяльності муніципальних органів Швейцарії та України, зазначимо, що кантони наділяється широкими повноваженнями у міжнародних відносинах та можуть виступати як самостійні суб'єкти міжнародно-правових відносин. Це, на нашу думку, є досить важливим, оскільки органи місцевого самоврядування можуть реалізовувати не тільки внутрішню, а й зовнішню політику в окремих сферах життя, що значно збільшує можливість економічного розвитку окремої адміністративно-територіальної одиниці, вирішення конкретних проблем окремого кантону. Врахування думки представників органів місцевого самоврядування при розробці та прийнятті окремих міжнародно-правових документів є важливим чинником для ефективного впровадження передбачених міжнародно-правових програм розвитку певного регіону, покращення соціального та політичного життя у межах окремої адміністративно-територіальної одиниці.

Висновки. Зазначимо, що місцеве самоврядування у Швейцарії характеризується притаманними тільки йому рисами, які і виділяють його з поміж інших держав. Важливою та найбільш визначальною ознакою є досить високий рівень автономності та самостійності місцевих органів, в тому числі і у міжнародно-правових відносинах, які

всіляко підтримуються державною владою Конфедерації. Характеризуючи місцеве самоврядування Швейцарії зазначимо, що місцеву владу в Україні необхідно будувати із врахуванням вищенаведених особливостей, які притаманні муніципальній владі Швейцарії, а саме: надавати широкі повноваження владі на місцях, поширювати децентралізацію, автономність, самостійність, розширювати співпрацю місцевих органів та органів центральної влади як рівноправних суб'єктів права тощо. Тільки вчинивши вищенаведені дії, можна досягти по-справжньому ефективного управління на місцях, зменшення кількості не вирішених проблемних питань, що виникають при реалізації влади на місцях, підвищення ролі та значення місцевого самоврядування у відповідних адміністративно-територіальних одиницях.

Список використаних джерел:

1. Конституція Швейцарії від 18 квітня 1999 року // [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=5524>
2. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Захарченко Е., та ін.] // Центр політико-правових реформ. – К. : Москаленко О. М., 2012. – 212 с.
3. Izdebski Samorzd terytorialny Podstawy ustroju i dzialalnoWci. Wydanie III Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004. – 272 s.
4. Про всеукраїнський та місцевий референдум: Закон України від 03.07.1991 № 1286-XII // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. - № 33. – Ст. 443.
5. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 06.11.2012 № 5475-VI // Відомості Верховної Ради. – 2013. - № 44-45. - стор. 2336. – Ст. 634.
6. Чернеженко О.М. Конституційно-правова модель місцевого самоврядування в Швейцарії : автореф. дис ... канд. юрид. наук / Олен Миколаївна Чернеженко . – Харків, 2013 . – 20 с.
7. Про місцеве самоврядування в Україні від 21.05.1997 № 280/97-ВР// Відомості Верховної Ради України. – 1997. - № 24. – Ст. 170.

References:

1. Konstytuciya Shvejcariyi vid 18 kvitnya 1999 roku // [Elektronnyj resurs]: Rezhym dostupu: <http://www.wipo.int/wipolex/ru/details.jsp?id=5524>
2. Decentralizaciya publichnoyi vlady: dosvid yevropejs"kyx krayin ta perspektyvy Ukrayiny / [Boryslavs"ka O.M., Zaveruxa I.B., Zaxarchenko E., ta in.] // Centr polityko-pravovyx reform. – K. : Moskalenko O. M., 2012. – 212 s.
3. Izdebski Samorzd terytorialny Podstawy ustroju i dzialalnoWci. Wydanie III Wydawnictwo Prawnicze LexisNexis, Warszawa 2004. – 272 s.
4. Pro vseukrayins"kyj ta miscevyj referendum: Zakon Ukrayiny vid 03.07.1991 № 1286-XII // Vidomosti Verxovnoyi Rady URSR. – 1991. - № 33. – St. 443.
5. Pro vseukrayins"kyj referendum: Zakon Ukrayiny vid 06.11.2012 № 5475-VI // Vidomosti Verxovnoyi Rady. – 2013. - № 44-45. - stor. 2336. – St. 634.
6. Chernenhenko O.M. Konstytucijno-pravova model" miscevoho samovryaduvannya v Shvejcariyi : avtoref. dys ... kand. yuryd. nauk / Olen Mykolayivna Chernenhenko . – Harkiv, 2013 . – 20 s.
7. Pro misceve samovryaduvannya v Ukrayini vid 21.05.1997 № 280/97-VR// Vidomosti Verxovnoyi Rady Ukrayiny. – 1997. - № 24. – St. 170.

***Рецензент:** доктор юридичних наук, професор Кінашук Л.Л.*